

УДК 21.14

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.58.12>

ГЕНЕАЛОГІЯ РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ: АРХАЇЧНА СВІДОМІСТЬ

Лілія Компанієць

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра теорії культури та філософії науки
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна*

Іван Бредун

*Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова,
кафедра філософії і політології
вул. Чорноглазівська, 17, 61002, м. Харків, Україна*

У статті проводиться виявлення, переосмислення, розробка та інтерпретація базових понять (ідей) духовної культури людства в дусі сучасних принципів академічного релігієзнавства (плюралізму, об'єктивності, історизму, відкритості, поліметодичності).

Перевідкриття та відстеження історичних смислів ідеї вічного життя та Всесвіту (за допомогою «герменевтичного кола» базових понять) дозволило знайти під різномовними словоформами універсальну метатериторію їх спільного смислового ядра. Етимологічна реконструкція ключових понять надала можливість виявити та виробити теоретичну модель смислового парадокса, встановити контекстуальну єдність протилежних (на перший погляд) ідей. В свою чергу це долає світоглядно-демаркаційні конфлікти культур, розширює академічні знання.

Гнучкість обраної методології відкрила можливість відстежити траєкторії руху та розгортання окреслених тем та ідей, виробити нові ракурси їх осмислення, презентувати авторські інтерпретації релігійних текстів.

В статті встановлено історичний вектор спадкоємного зв'язку релігійних ідей. Сміслові виміри ідеї вічного життя душі (та вічного Всесвіту) перетікають від тексту до тексту, від однієї релігійної думки до іншої. Під кутом зору притаманних їй понять («герменевтичного кола» концептів) смислові вектори зазнають метаморфоз, в трансформованому вигляді впливають в християнські уявлення. Акцентується увага на тому, що народний іудаїзм у християнстві був замінений метафізикою, яка увібрала в себе єгипетську теологію та грецьку філософію. Встановлено парадокс смислового співпадіння протилежних словоформ («відродження», «перевтілення» та «воскресіння»), який фіксується в поглядах гностиків, текстах християн. На християнське віровчення справили величезний вплив розумові прийоми та ідеї античної думки, а історія його становлення представляється як історія асиміляції античної спадщини. В цілому ідея вічного життя презентується як універсальний концепт, атрибут релігійної думки різних часів.

Ключові слова: ідея вічного життя, інтерпретації, смисли, концепти, історія ідей.

Актуальність. У релігійній та світській свідомості сучасних культур склалися стереотипи щодо історії виникнення, джерел походження базових ідей духовної культури людства. Деякі з них дедалі експлікуються виключно як феномени східного світобачення. В такий спосіб на узбіччя історії відкидається ціла низка ідей, знань, поглядів, уявлень, які історично належали західноєвропейській інтелектуальній скарбниці. Їх нівелювання культивує світоглядні перекоси, неточні інтерпретації, звужує погляди людини на світ та її місце у Всесвіті. Протягом довгого часу така ситуація фіксується в повсякденному, релігійному, християнському та світському дискурсі в тому числі і вітчизняної культури.

Спрощені ідеологічні моделі розуміння базових понять, які складають матрицю релігійних ідей (в нашому контексті ідеї вічного життя), формують дослідницькі лакуни, актуалізують необхідність їх смислового уточнення та переосмислення.

Неможливо ігнорувати той факт, що тема вічного життя, у вигляді «герменевтичного кола» притаманних їй ідей (вічного Всесвіту, безсмертя, передіснування, перевтілення, обертання душ та ін.) в тому чи іншому вигляді була присутня на всіх етапах історії, у вітчизняному світогляді (у релігійній свідомості трипільців, стародавніх слов'ян). У всі часи її «носіями» були представники містичного досвіду (шамани, волхви), анімістичні уявлення наших предків, апокрифічні тексти, повсякденні уявлення народної культури. Деякі з окреслених понять у трансформованому вигляді присутні у християнській свідомості. Їх «відбитки» і тепер зберігаються в уявленнях українського народу, езотеричних (таємних) традиціях різних часів [1].

У зв'язку з цим актуальною проблемою для фахівців, дослідників залишається необхідність переосмислення, виявлення, розробки та інтерпретації базових концептів (ідей) духовної культури людства в дусі сучасних принципів академічного релігієзнавства (плюралізму, об'єктивності, історизму, відкритості, поліметодичності, поза упередженими думками).

У відповідності до концептуально-семантичного, герменевтичного підходів головним завданням фахівців (представників академічних знань) є розкриття базових ідей, операції з базовими концептами, що виробляються культурою. Проблема розкриття базових ідей, до числа яких належать зазначені раніше концепти (ідеї), має ключове значення для прояснення історіогенезу, конотацій концепту «воскресіння», позбавленого у вітчизняній свідомості історичного та смислового коріння.

В кожному концепті культури укладена історія, асоціації, уявлення, переживання, образи, які притаманні представникам певної епохи. І навпаки, набір уявлень, понять, асоціацій та переживань, який супроводжує слово, і є концепт. Розкриття його смислів - це шлях, яким мислителі приходять до імені, до різномовних словоформ, під покровом яких сяє універсальна метатериторія спільного смислового ядра, що долає демаркаційні лінії культур. Дефініція кожного концепту складається з історично різних прошарків, які відмінні і за часом утворення, і за походженням, і за семантикою. Їх «концентрація» у визначенні, по суті, є генетичною.

Відповідно, метою нашого дослідження є збирання, перевідкриття, відстеження історичних смислів «герменевтичного кола» базових понять (ідеї вічного життя та Всесвіту), які були породжені певними соціокультурними умовами, пошук втрачених ідей та їхніх контекстуальних відбитків.

Окреслене ми здійснюємо під оптикою зору виявлення та розгортання теми вічного життя в релігійній свідомості культур, крізь призму відстеження «міграції» її універсального смислового ядра. З метою розкриття останнього звернемося до етимологічної реконструкції таких понять: «відродження», «воскресіння» і «перевтілення». В енциклопедичній літературі етимологія слова «воскресіння» (його синонім - відродження) розкривається через такі його експлікації: 1. Воскресіння тлумачиться як *процес* повернення душі після фізичної смерті знову до життя (оживлення). 2. Воскресіння презентується у значенні «сіяти, оживляти», «виправляти, спрямовувати» (вказує на *момент* втілення душі у тіло). 3. Слово «відродження» (є синонімом терміну «воскресіння») транслюється як народження знову. 4. Воскресіння як «сонячний поворот», вказує на різку зміну в порах року. А також вказує на процес видозміни істоти, її перетворення [2-7].

В літературі слово «втілення» експлікується так: 1. Як процес входження духовної, нематеріальної субстанції в плоть. Одягнення її в фізичну оболонку (тіло, шкіру).

2. Як втілення Бога, а людина трактується як втілений дух. Смыслове ядро розглянутих концептів визначає смыслові траєкторії розгортання ідеї вічного життя в історії релігійних культур [2-7].

Ще один базовий термін, який входить в її герменевтичне коло – це ідея перевтілення. В енциклопедичній літературі він транслюється у значенні втілення, розуміється так: а) як здатність деякої духовної субстанції відокремлюватися (після смерті) від колишнього тіла і вселятися в нове; як здатність духів, богів, а також святих до одягнення в плоть; б) як процес переходу (просування, переселення) духовної субстанції (душі) в тілесну оболонку, який осмислюють як поточний (натяк на еволюційний аспект), завершений, а також як такий, що вказує на зворотний процес «назад у тіло» [2-7].

Порівняльний аналіз, етимологічна реконструкція понять «воскресіння», «втілення», «перевтілення», «відродження» дає змогу виявити та виробити теоретичну модель смыслового парадокса, встановити єдність протилежних (на перший погляд) ідей. Це потребує подальшого обґрунтування, переосмислення на прикладі перевідкриття історії ідей, християнської картини світу. В такий спосіб відкривається можливість культивування нових інтерпретацій.

Ступінь розробленості проблеми. Історичний вимір буття обраної теми розкривають роботи А.Гуревича, Жака Ле Гоффа, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, Е. Тейлора, Дж. Фрезера, М. Еліаде та ін. Базові її ідеї присутні у роздумах представників гностицизму (Василида, Валентина, Маркіона та ін.), роботах Філона Іудея, Йосипа Флавія, Д. Лаертського, в корпусі текстів Е. Ренана, Ф. Феррара. Низка тем та ідей проникає і в християнський дискурс, в умоспоглядання отців церкви різних часів (Арістиди, Юстина, Євсевія, Татіана, Кипріяна Карфагенського, Кл. Олександрійського, Тертуліана, Філона Олександрійського та ін.).

Попри численний корпус християнської літератури, текстів, які пронизують вищезазначені смыслові траєкторії окреслених раніше понять, проблема їх експлікацій, герменевтичних прочитань лишається відкритою, недостатньо вивченою. Принцип герменевтики (граматичний та історичний) ми застосуємо в контексті тлумачення Священного Писання. В такий спосіб ми робимо спробу розширити горизонти можливих інтерпретацій (з урахуванням контекстуальності та історичності) останнього. З одного боку, нашою метою є виявлення смислів ідеї вічного життя через використання раніше виявленого «герменевтичного кола» концептів, що становлять її смысловий, історичний об'єм: «втілення» (уособлення), воскресіння (відродження, оживлення), перевтілення. В ході етимологічного аналізу була встановлена їх синонімічність. З іншого боку, культивування її інтерпретацій, які розкривають зміст феноменів воскресіння (відродження, перевтілення), їх смыслових відтінків.

Гнучкість обраної методології дає змогу відстежити траєкторії руху та розгортання обраних тем та ідей, виробити нові ракурси їх осмислення, презентувати авторські тлумачення релігійних текстів.

Керуючись результатами етимологічної реконструкції, виявленими раніше смислами, звернемось до їх розкриття в контексті переосмислення християнської думки, повсякденного християнського світогляду, богословського дискурсу, віровчення.

Як зазначали провідні лінгвісти-філософи, істинне виявлення смислів починається з прочитання «текстів» культур, у просторі яких виявляється істинний зміст ідей. У цьому наше завдання та дослідницькі перспективи [1].

Споглядання тисячолітніх шляхів розвитку, трансляції історії ідей ілюструє вектор спадкоємного зв'язку релігійних тем. Про це нам оповідають історики релігій, етнологи, містичні вчення різних часів. Коріння вічних тем та ідей (вічного життя та Всесвіту) ведуть

нас у глибини Стародавнього Єгипту, розгортаються через тему втілення, яка предстала в мікро- та макромаштабах. Так, ідея втіленого розуму, що набув кінцевої форми, належить єгиптянам. Починаючи від глибинних пластів сивої давнини до появи герметичних текстів, єгиптяни трансливали ідею втіленого Бога. З метою творіння Бог повеліває і Його Слово втілюється у вигляді богів, які інкарнують у відповідності до потреб світу [8-9].

Подальші історичні шляхи трансляції теми втілення приводять нас до уявлень іудеїв (які перейняли секрети у єгиптян), що одягаються в словоформу «воскресіння», фіксуються в уявленнях про посмертне існування людини після руйнування тіла (воскресіння мертвих). Іудеї стверджували, що воскреснути можуть тільки праведні ізраїльтяни. Деякі з них вважали, що судити будуть тільки грішників, а інші ж воскреснуть. Отже увага релігійної свідомості кружила навколо ідеї воскресіння [10;11]. Як наслідок богослови обговорювали такі питання: про місце воскресіння і в яких тілах воно відбудеться? Світоглядні позиції теологів розійшлися у відповідях на них. На думку деяких представників богословської думки, воскресіння відбудеться по «цю» сторону дійсності, тобто на землі. Інші ж вважали, що воскресіння може відбутися виключно в раю. Відповідно до цих міркувань і тіла воскреслих будуть або земними, або перетворяться на духовні. Мотиви уявлень про обертання душ, їх повернення в земне існування присутні в словах: «Ти випробував нас, Боже, переплавив нас, як переплавляють срібло. Ти ввів нас у тенета, поклав окови на стегна наші, посадив людину на голову нашу. Ми увійшли у вогонь і у воду, і Ти вивів нас на волю» [Пс. 65: 10-11]. Окреслені ідеї в дзеркальному вигляді вбере в себе християнська думка [13-14].

Поряд із темою воскресіння мертвих в іудейській свідомості ідея вічного життя ритмічно пульсувала у вигляді теми перевтілення душ. Так, історик Йосип Флавій писав про уявлення, які були поширені в ті часи: тіла людей смертні, але душі вічні. Чисті душі продовжують жити на небесах, а через деякий час їх знову втілюють у земне існування, у безгрішні тіла [15]. Синхронно поширеним в ті часи віруванням про перевтілення душ, цю ідею трансливав єврейський містицизм. Так, у книзі «Зогар» писалось про трансміграцію. Там йдеться про те, що усі душі підкоряються цьому закону. Людям не дано знати помислів Бога щодо них, чому і як їх судять протягом усього ланцюга різних життів. Основне завдання душ повернутися до Бога, увійти в абсолютну субстанцію, у джерело, від якого вони відійшли. Душі будуть перевтілюватися доти, доки не досягнуть стану духовної досконалості, тобто возз'єднання з Найвищим [16]. Поряд із цим іудейські містики та гностики трансливали духовний підхід до воскресіння. На думку останніх, воскресіння символізує духовне пробудження, що триває впродовж усього життя.

В іудаїзмі тема воскресіння розширила свої обрії, трансформувалася у мотив вічного повернення, що викарбуваний у книзі Еклезіяста: «Що було, те й буде, і що робилося, те й буде робитися, і немає нічого нового під сонцем» [Еккл. 1: 9]. Ця тема вростає у свідомість віруючої людини у вигляді мотиву ритмічного повернення до вихідної точки в житті, символізує коловорот, замкнений «у кільце». Кожен етап, прожитий період життя завершується його аналізом, молитвою та покаванням. У іудеїв є поняття «воскресіння» (повернення у цей світ обраних з певною метою), а також «тшува», яке означає «відповідь», «повернення», тлумачиться як очищення.

Історичну гілку трансляції смислів базових ідей нашої теми продовжують гностики. Ернест Ренан зазначав, що рух гностиків не мав храмів, не був церковним. Це була містична течія, метою її представників було індивідуальне спасіння [13;17;18;19]. Смісловий зміст ідеї вічного життя та Всесвіту розгортається через ідею перевтілення, яка складає базові основи поглядів представників гностицизму, та ідею воскресіння. Так, маркіоніти

вважали, що тіла не воскресають. Воскресінню підлягають виключно душі істинних християн, які отримують повторне існування. Душі людей різні, тому їх розвиток досягається виключно шляхом багатьох переселень у фізичні тіла. Валентіани мислили воскресіння як таке, що з ними вже було. Карпократ, якого зараховували до магів, вважав, що душі періодично одягаються у плоть. Якщо душам не вдалося досягти чогось у першій спробі, то вони отримують інші. Якщо за душею борг щодо її злочинів, то її знову закликають назад. Вона буде втілюватися доти, доки не зазнає всякого роду життя та дій [17;18;19].

Багато представників гностицизму визнавали Ісуса втіленням Еоном. Весь гностицизм ґрунтувався на законі вічного повернення Всесвіту та індивідуальної душі. Його представники вчили, культивували ідеї передіснування і перевтілення душ. Адепти гностицизму суворо дотримувалися закону причини і наслідку [17;19]. Їх погляди в тому чи іншому вигляді трансформувались, перейшли в християнські уявлення. Отже, неможливо не помітити, що коло окреслених раніше базових тем та ідей «перетікають» від однієї епохи до наступної, стають атрибутом релігійної свідомості.

Продовжує вектор спадкоємності релігійних ідей і, зокрема, ідеї перевтілення корпус текстів «*Pistis Sophia*» [19]. Текст гностичних манускриптів трансліював перевтілення як форму спасіння. В знайдених фрагментах не йдеться про ознаки очікуваного кінця світу (головного догмату ортодоксальних християн) найбільш ранніх часів, а вислови євангельського вчення інтерпретуються в контексті ідеї перевтілення. Як приклад описуються подробиці того, як Ісус в потойбічному світі привів до втілення душу Іоанна Хрестителя та учнів. В текстах говориться, що перш ніж Єлизавета прийняла душу Іоанна, Спаситель вкинув у неї Силу, щоб той, хто сховався, міг проповідувати та приготувати шлях Христа. Христос сказав, що повернув назад Іллю, пославши його в тіло Іоанна Хрестителя [17;19]. Ідея обертання душ сяє у бесіді з учнями Ісуса, який пояснює їм процес творіння і сходження душ людей, худоби, плазунів, звірів, який відбувається у вищих сферах божественного буття, після чого останні посилаються в людський світ.

Завдяки знайденим манускриптам науковий світ отримав можливість переосмислити, відкрити нові перспективи у відповіді на питання, зазначені в писаннях. Сьогодні вчені подібно до ранніх християн сприймають ці тексти як суттєву альтернативу тому, що дає ортодоксальна християнська традиція. Знову спливають питання: Як потрібно розуміти воскресіння? Що спільного в християнстві та інших світових релігіях? [20].

Резюме. Встановлено лінію спадкоємного зв'язку релігійних ідей, а саме смислів базових концептів ідеї вічного життя (відродження, воскресіння, перевтілення, коловертання), які перетікають від тексту до тексту, від однієї релігійної думки до іншої. Окреслені ідеї зазнають метаморфоз, в трансформованому вигляді вписуються в християнські уявлення. Встановлено парадокс смислового співпадіння протилежних слів («перевтілення», «відродження» та «воскресіння»), який фіксується в результаті етимологічного аналізу термінів, в поглядах гностиків, текстах християн. В цілому ідея вічного життя (через «герменевтичне коло» притаманних їй понять) презентується як універсальний концепт, атрибут релігійної думки різних часів.

Список використаної літератури

1. Компанієць Л. Ідея вічного життя античності, або у просторі філософських інтерпретацій. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2024. Випуск 55. С.123-130.
2. Словник біблійного богослов'я / За ред. Ксав'є Леон-Дюфура, Жана Люпласі та ін. Львів: Вид-во Отців Василян «Місіонер», 1996. 934 с.
3. Сучасний словник іншомовних слів / укр. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. 789 с.
4. Тлумачний словник української мови / За ред. В.С. Калашника. – Х.: Прапор, 2005. 992 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / укл. Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов, А.Т. Ішмуратов, П.Ф. Йолон, Г.П. Ковадло, А.М. Колодний та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.
6. Шевченко В.М. Словник-дослідник з релігієзнавства / В.М. Шевченко.– К.: Наукова думка, 2004. 560 с.
7. Компанієць Л. В. Етимологічна реконструкція поняття «реінкарнація». *Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Українське релігієзнавство*. 2013. № 67. С. 105–114.
8. E.A. Wallis Budge. *Egyptian magic*. Routledge: London, 2002. – 256 p.
9. E.A. Wallis Budge. *From Fetish To God Ancient Egypt (1st Edition)*. Routledge: London, 2004. 558 p. <https://doi.org/10.4324/9781315810539>.
10. Clemens Alessandrinus. *Stromata*. [Електронний ресурс]. Режим пошуку: URL: [https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0150-0207,_Clemens_Alexandrinus,_Stromata_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0150-0207,_Clemens_Alexandrinus,_Stromata_[Schaff],_EN.pdf) (дата звернення 23.01.2025).
11. Tertullian. *A Treatise On The Soul*. Kessinger Publishing, 2010. 122 p.
12. Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. / Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Українське біблійне товариство. Київ, 1991. 1255 с.
13. Renan J.E. *The History of the Origins of Christianity - Book I: The Life of Jesus*. Devoted Publishing: First Edition, 2016. 144 p.
14. Lentz Ralph E. II. *The fascist Jesus: Ernest Renan's Vie de Jesus and the theological origins of fascism*. Masters thesis, University of Wales Trinity Saint David, 2014. URL: <https://repository.uwtsd.ac.uk/id/eprint/352> (дата звернення 23.01.2025).
15. Flavius J. *Jewish antiquities*. Wordsworth Editions: London, 2006. 878 p.
16. Rabbi Shimon Duran. *Zohar Harakia* / [Translated by Philip J. Caplan]. Academic Studies Press: Newton. Massachusetts, 2012. 465 p.
17. Klauck H.J., Marksches C., de Boer E. A., Herbert M., McNamara M. J., Franzmann M., Logan A. H. B., Wedderburn A.J. M., April R. U., De Conick D. *Gnostic & Apocryphal Studies Collection (10 vols.)*. T&T Clark; Sheffield Academic Press, 1989–2004. 2398 p.
18. Cranston S., Williams C. *Reincarnation: A New Horizon in Science, Religion, and Society*. Theosophical Univ Pr, 1999. 385 p.
19. Burkitt Francis Crawford. *Pistis Sophia. The Journal of theological studies*. 1922. 23.(91). pp.271-280. <https://www.jstor.org/stable/23950129>.
20. MacGregor G. *Reincarnation in Christianity: A New Vision of the Role of rebirth in Christian Thought*. Quest Books. 1990. 200 p.

GENEALOGY OF RELIGIOUS CONCEPTS: ARCHAIC CONSCIOUSNESS**Liliia Kompaniets**

*V. N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Philosophy,
Department of Theory of Culture and Philosophy of Science
Svobody Sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

Ivan Bredun

*Kharkiv National University of Urban Economy named after O.M. Beketov,
Department of Philosophy and Political of Science,
Chornoglazivska St., 17, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The article engages in a critical analysis and exploration of foundational concepts within the spiritual culture of humanity, utilizing contemporary academic methodologies in religious studies. It emphasizes principles such as pluralism, objectivity, historicism, openness, and polymethodology to provide a nuanced interpretation and development of these ideas.

The exploration and reconstruction of the historical significances of the concepts of eternal life and the universe, approached through the lens of the «hermeneutic circle» of foundational ideas, have facilitated the revelation of a universal semantic substrate across diverse linguistic expressions. Etymological analysis of pivotal concepts allows for the identification and formulation of a theoretical framework addressing the semantic paradox, thereby revealing a contextual coherence between seemingly opposing ideas. This process, in turn, addresses and transcends the conflicts arising from differing worldviews and cultural demarcations while simultaneously enriching scholarly discourse.

The adaptability of the selected methodology facilitated the exploration of movement and evolution of specific themes and concepts. This approach enabled the development of nuanced interpretations and fresh analytical frameworks, allowing for an in-depth examination of the author's insights on religious texts.

The article delineates the historical trajectory of the hereditary interconnections among religious concepts, specifically focusing on the notions of eternal life of the soul and the cosmos's perpetuity. These ideas traverse textual traditions and religious frameworks, undergoing transformations as they migrate from one context to another. Through the lens of their intrinsic «hermeneutic circle» of interpretations, these concepts metamorphose and ultimately coalesce into the modified doctrines of Christianity. The author posits that traditional folk Judaism within Christianity was supplanted by metaphysical constructs that synthesized elements from Egyptian theology and Greek philosophical thought. Additionally, the study uncovers the paradox of semantic convergence among seemingly antithetical terms such as «rebirth,» «reincarnation,» and «resurrection,» as reflected in Gnostic perspectives and Christian writings. The development of Christian doctrine is framed as significantly shaped by ancient intellectual traditions, portraying its evolution as one of assimilation and reinterpretation of prior legacies. Ultimately, the notion of eternal life is articulated as a universal construct, integral to the religious discourse across various epochs.

Key words: idea of eternal life, interpretations, meanings, concepts, history of ideas.